

8. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo obmezheniya tsyvil'noyi diyezdatnosti osib, yaki zlovzhyvayut' azartnymy ihramy: Zakon Ukrayiny vid 21 lyutoho 2012 roku # 4416-VI : Holos Ukrayiny (ofitsiynе vydannya) 13.03.2012 # 45
9. Pro zatverdzhennya Mizhhaluzevoyi kompleksnoyi prohramy "Zdorov"ya natsiyi" na 2002-2011 roky: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 10.01.2002 r. // OVU. — 2002. — # 9. — St. 403
10. Rishennya Sosnivs'koho rayonnoho sudu m. Cherkasy vid 23 sichnya 2012 roku po spravi # 2o -108-2011 [Elektronnyy resurs] Rezhym dostupu : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21272524>
11. Spysok kodiv MKKh-10 [Elektronnyy resurs] Rezhym dostupu : <http://uk.wikipedia.org/wiki>
12. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny / Verkhovna Rada Ukrayiny [Elektronnyy resurs] Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
13. Shershenevych H.F. Kurs hrazhdanskoho prava. — Tula: Avtohrاف, 2001. — S. 76

Рецензент: доктор юридичних наук, доцент Музика О.А.

УДК 347.941

Теремецький В.І.,

д.ю.н., професор кафедри
цивільного права та процесу ХНУВС

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Анотація: У статті розглянута проблематика допустимості доказів у сучасному цивільному процесі з урахуванням оновленої об'єктивної форми існування доказів та новітніх технологій дослідження фактичних обставин у цивільній справі. Розглянуто наукові дискусії щодо категорії «докази» та правові позиції, які сформувались стосовно допустимості доказів.

Ключові слова: докази, фактичні дані, допустимість доказів, доказування, суд, цивільний процес.

Теремецький В.І.,

д.ю.н., професор кафедри
гражданского права и процесса ХНУВД

ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ДОПУСТИМОСТИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ УКРАИНЫ

Аннотация: В статье рассмотрена проблематика допустимости доказательств в современном гражданском процессе с учетом обновленной объективной формы существования доказательств и новейших технологий исследования фактических обстоятельств в гражданском деле. Рассмотрены научные дискуссии относительно категории «доказательства» и правовые позиции, сформировавшиеся относительно допустимости доказательств.

Ключевые слова: доказательства, фактические данные, допустимость доказательств, доказывание, суд, гражданский процесс.

V.I. Teremetskyi,

Doctor of Law, professor of civil law and
procedure chair of Kharkiv National University of Internal Affairs

SOME ISSUES OF ADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN CIVIL PROCEEDINGS OF UKRAINE

The development of social relations, scientific and technical process leads to the establishment of new objective forms of existence of evidence. Thus, with the emergence of electronic documents, electronic signatures, IP - addresses, other updates there was a necessity to research these phenomena as evidence in civil proceedings. Herewith, determining the admissibility of evidence is an important issue as the court takes into account only the evidence which meet the criteria of admissibility

The article's objective is determining the concept and features of establishing the admissibility of evidence in the civil proceedings of Ukraine.

The author of the article considers the problems of admissibility of evidence in the modern civil procedure taking into account the revised objective form of existence of evidence and new technologies of researching factual circumstances in a civil case. Scientific debates concerning the category of "evidence" and legal positions that were formed in regard to the admissibility of evidence are considered.

It is concluded that electronic evidence – are the evidence that have digital objective form, obtained in the manner prescribed by the law and contain information about the facts, on the basis of which the court determines the presence or absence of circumstances of a case. They include: electronic document, electronic databases, audio and video materials, E-mail correspondence, electronic signature. The features of electronic evidence are characterized.

It is established that the admissibility – is a property of evidence, which characterizes it in terms of procedural form: legality of a source of obtaining information, the ways of getting the evidence by an authorized subject as a result of conducted proceedings while keeping the law, aiming to establish the truth in a case. Admissibility of evidence may be classified according to the category of cases (civil, labor, family cases, cases of separate proceedings) and the type of evidence (written evidence, material evidence, electronic evidence). Characteristics of the admissibility rule concerning electronic evidence are realized. The author has offered to conduct an expertise for proving the admissibility of electronic documents in a civil case.

Key words: proof, evidence, admissibility of evidence, proof, court, civil procedure.

Актуальність проблематики. Розвиток суспільних відносин, науково-технічного процесу призводить до встановлення нових об'єктивних форм існування доказів. Поява електронних документів, електронних підписів, IP – адресів, інших оновлень потребує постійного проведення наукових досліджень цих явищ як доказів у цивільному процесі. Динаміка оновлення доказів вказує, що їх вивчення є постійною науково-практичною потребою. Серед проблематики, пов'язаної з доказами у цивільному процесі, варто виокремити питання щодо визначення допустимості доказів, оскільки суд приймає до уваги лише ті докази, які відповідають критерію допустимості. Допустимість доказів базується на засадах: законності під час розгляду цивільних справ; досягнення інтересів правосуддя; забезпечення прав та законних інтересів осіб, залучених у сферу цивільного процесу.

Ступень наукової розробки теми. Питання допустимості доказів розглядалося у працях Д. П. Ватмана, М. А. Гурвича, А. А. Добровольського, О. С. Захарової, О. С. Козлова, В. В. Комарова, С. В. Курилева, Т. О. Лілуашвілі, І. В. Решетникової, М. К. Треушнікова, С. Я. Фурси, Т. В. Цюри, М. Й. Штефана, Ю. К. Юдельсона та інших науковців. Віддаючи належне численним науковим розробкам з цієї проблематики та ураховуючи зміни до цивільного процесуального законодавства, слід констатувати, що розвиток технічного прогресу призвів до часткової втрати актуальності висновків науковців щодо допустимості доказів у цивільному процесі, які потребують свого доктринального аналізу й нормативного врегулювання.

Метою статті є визначення поняття й особливостей встановлення допустимості доказів у цивільному процесі України.

Виклад матеріалу. Термін «докази» має важливе юридичне значення, оскільки якість вирішення цивільних справ, законність та обґрунтованість рішень безпосередньо залежить від правильного його визначення. При цьому наявність у законодавстві легального визначення вказано поняття не зменшує наукові дискусії з цього питання.

Так, на думку М. П. Омельченко доказами є будь-які фактичні дані [1, с. 7]. За твердженням Д. М. Чечота, докази – це будь-які фактичні дані, тобто факти об'єктивної дійсності, а також відомості про них. Факт знаходження особи в певний час в одній

місцевості доводить неможливість особистого здійснення ним будь-яких дій в цей же час в іншій місцевості (алібі) [2, с. 185]. Проти позиції щодо збігання категорії «докази» та «факти» виступає Т. В. Саханова. Науковець вказує, що практична необхідність адекватного застосування терміна «судовий доказ» призвела до зміни його дефініції – заміни формулювання «будь-які фактичні дані» на «відомості про факти» [3, с. 212]. М. О. Громов до доказів також відносить факти, встановлені за допомогою засобів доказування, або відомості про факти та засоби доказування в єдності, фактичні дані (відомості про факти), доказові факти та засоби доказування, разом узяті [4, с. 41]. Протилежну думку висловлює В. В. Молчанов, який зазначає, що докази – це універсальний спосіб опосередкованого пізнання, котрий використовується у різних галузях людської діяльності, в тому числі і судочинстві [5, с. 6].

Процесуальне поняття «докази» С. П. Ворожбіт розглядає з точки зору його співвідношення з аналогічним поняттям у логіці. На думку вченої, докази – це відомості, на основі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, а також інших обставин, що мають значення для правильного розгляду та вирішення спору. Автор дійшов висновку, що доведення в логіці і в судовому процесі має єдину мету – переконання [6, с. 13]. Т. В. Цюра уточнює поняття «доказ» як окремий елемент засобу доказування, що несе в собі інформацію про обставину справи, з існуванням якої особа пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, а «засіб доказування» – це сукупність окремих доказів (елементів), які за цивільним процесуальним законодавством допустимі для доказування в конкретній справі

Викладене підкреслює наявність тривалої дискусії щодо категорії «докази» у юридичній науці. Тому для повноти розгляду цього поняття слід звернутись до його законодавчого визначення. Відповідно до п. 1 ст. 57 ЦПК України доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи [8]. Аналогічне визначення міститься у ст. 69 КАС України [9] та ст. 32 ГПК України [10]. Отже, можна констатувати, що вітчизняний законодавець обрав шлях встановлення родової ознаки «доказів» через категорію «фактичних даних». Крім того можна зробити висновок, що законодавча дефініція «фактичні дані» є широкою категорією, яка у доктрині цивільно-процесуального права співвідноситься з такими поняттями як «відомості про факти», «дані», «фактичні дані», «фактичні обставини» [11, с. 164–170].

Ураховуючи наведене, як проміжний висновок зазначимо таке. По-перше, докази завжди мають об'єктивний зміст (відображають факт об'єктивної дійсності) та суб'єктивну форму (відображення у свідомості конкретного суб'єкта). По-друге, докази – це фактичні дані, тобто відомості про факти. По-третє, доказами визначаються такі фактичні дані за допомогою яких можуть бути встановлені обставини, що мають значення для вирішення цивільної справи. По-четверте, за допомогою доказів встановлюються наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги або заперечення сторін, чи інших обставин, які мають значення для справи.

Слід зазначити що, якщо фактам не надано відповідної процесуальної форми, тобто вони не отримані з передбачених законом засобів доказування, то вони не

можуть бути використані як судові докази. Це є проявом критерію допустимості доказів.

Правило допустимості доказів можна розглядати як гарантію дотримання прав особи у будь-якій сфері юрисдикції. Існує прямий зв'язок між допустимістю доказів та об'єктивною істиною у справі [12, с. 104]. Тому проблема допустимості доказів є завжди актуальною та потребує розв'язання, як у теорії цивільного процесу, так і в практиці його застосування.

Завдання суду – встановити необхідні факти, та на їх основі зробити висновок про наявність і характер або відсутність спірних матеріальних правовідносин [13, с. 15]. При розгляді цивільної справи діяльність суду з матеріалами доказування чітко регламентується законом (глава 5 ЦПК України). Ототожнення судового пізнання та доказування, полягає у тому, що встановлення істини у справі є обов'язком лише суду [14, с. 52]. Ця діяльність суду відповідає загальними принципами процесу (змагальність, безпосередність, гласність тощо) та деталізується на всіх стадіях цивільного судочинства. К. І. Лельчицький справедливо вказує, що у доказуванні мають місце дві системи оцінки: внутрішня, вираженням якої є переконання судді, та зовнішня система, котра представлена нормативною базою. Внутрішня система не підлягає законодавчому регулюванню за об'єктивними чинниками [15, с. 7]. Отже, система допустимості доказів складається з внутрішньої та зовнішньої їх оцінки при розгляді цивільної справи у суді. При цьому тільки суд робить самостійні висновки про належність та допустимість доказів, на підставі їх відповідної оцінки. Порівняно з правилом належності доказів, правило допустимості носить більш вузький характер. Належність стосується як фактичних даних, так і засобів доказування; є загальним правилом, а допустимість – його своєрідним доповненням та має імперативний характер. Наприклад, якщо факт укладання договору, для котрого передбачена законом письмова форма (зокрема, договір комерційної концесії), підтверджено лише показаннями свідків, то відповідно до п. 2 ст. 57 ЦПК України суд має право визнати такий доказ недопустимим.

Слід враховувати, що оцінка належності та допустимості доказів здійснюється на підготовчій стадії цивільного процесу. Помилки у застосуванні цих принципів доказування можуть спричинити необгрунтоване та передчасне вилучення доказів з процесу, що, у свою чергу, буде відобразитися на правильності розгляду та вирішення цивільної справи. У практиці Європейського Суду з прав людини ця проблема розглядається в аспекті нерівності процесуальних можливостей та може виникнути коли в судовому органі правила розгляду доказів не дозволяють оцінити докази, подані однією зі сторін, що створює переваги для іншої сторони [15, с. 16].

При оцінці допустимості доказів суду необхідно з'ясувати законність отримання доказів. Відповідно до п. 2 ст. 59 ЦПК України встановлено, що обставини справи, які відповідно до закону повинні бути підтвержені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися ніякими іншими доказами. Отже, можна стверджувати, що допустимість – це придатність доказу з точки зору законності джерел, методів та прийомів отримання відповідних даних. Вирішуючи питання про те, які докази визнавати допустимими, а які не допустимими, суд керується певними критеріями: по-перше, використання тільки передбачених законом доказів (пояснення сторін і третіх

осіб, показання свідків, письмові та речові докази, висновки експертів); по-друге, підтвердження конкретних обставин тільки певними засобами доказування; по-третє, отримання доказів з дотриманням цивільної процесуальної форми.

При вирішенні питання про допустимість необхідно дотримуватися таких правил: про належного суб'єкта подання доказів; про належне джерело отримання доказів; про належну процедуру отримання доказів; про недопустимість доказів, що містять відомості невідомого походження. Варто зазначити, що згідно ч. 4 ст. 60 ЦПК України доказування не може ґрунтуватися на припущеннях.

У зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу багато фактів дійсності можна зафіксувати за допомогою фонограм, відеограм та інших засобів. Вперше у 1987 р. Пленум Верховного Суду СРСР у Постанові від 03.04.1987 № 3 «Про суворе дотримання процесуального законодавства при здійсненні правосуддя у цивільних справах» роз'яснив, що за необхідності судом можуть бути прийняті як письмові докази документи, одержані за допомогою електронно-обчислювальної техніки. З урахуванням думки осіб, які беруть участь у справі, суд може також досліджувати надані звуко-, відеозаписи [16, с. 16]. На сучасному етапі розвитку технічних можливостей, суд постійно має справу з електронними доказами. Тому проблема допустимості електронних доказів є актуальною і потребує свого розгляду.

М. В. Селіванов відносить електронні докази до письмових доказів в електронному вигляді [17, с. 227]. На відміну від цієї позиції В. В. Спасівов вважає електронними доказами докази, що включають у себе будь-яку інформацію, яка не залежить від конкретного матеріального (речового) носія, котрий містить відомості про обставини, що мають значення для справи, які відповідно до чинного законодавства, не можуть бути віднесені до письмових доказів [18, с. 18]. Про особливість цього виду доказу зазначає і С. Я. Фурса [19, с. 227]. У цілому, підтримуючи зазначені думки науковців, слід зробити висновок, що електронні докази – це докази, які мають цифрову об'єктивну форму, отримані у передбаченому законом порядку та містять відомості про факти, на основі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин справи. До них можна віднести: електронний документ, електронні бази даних, аудіо- та відео-матеріали, листування електронною поштою, електронний підпис. Характерними ознаками електронного доказу є: форма та матеріальний носій фіксації інформації; можливість багаторазового використання матеріального носія фіксації цифрової інформації; специфіка цифрової інформації; спеціальна процедура створення та закріплення на матеріальному носії; спеціальна процедура відтворення електронного доказу [19, с. 228].

При оцінці електронних доказів суд може вважати доведеними обставини, що підтверджуються і копією електронного доказу, якщо втрачений або не переданий суду оригінал доказу. Для цього суду слід перевірити, чи не відбулася при копіюванні зміна змісту копії доказу порівняно з її оригіналом, встановити за допомогою якого технічного прийому виконано копіювання, чи гарантує копіювання тотожність копії документа з його оригіналом, яким чином зберігалася копія доказу.

Вирішуючи питання допустимості електронного цифрового підпису необхідно керуватися Законом України «Про електронний цифровий підпис» [20]. Згідно зі ст. 1 цього Закону електронний цифровий підпис – вид електронного підпису, отриманий за

результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача. Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа. Слід вказати, що законодавцем, що рівнозначність визнання підпису та електронного підпису ставиться у залежність від одночасного дотримання певних умов. Наприклад ст. 3 Закону України «Про електронний цифровий підпис» визначає, що електронний цифровий підпис за правовим статусом прирівнюється до власноручного підпису (печатки) у разі, якщо: електронний цифровий підпис підтверджено з використанням посиленого сертифіката ключа за допомогою надійних засобів цифрового підпису; під час перевірки використовувався посилений сертифікат ключа, чинний на момент накладення електронного цифрового підпису; особистий ключ підписувача відповідає відкритому ключу, зазначеному у сертифікаті. Тому суду для того, щоб прирівняти наявність в електронному документі такого реквізиту як електронний цифровий підпис до реквізитів, необхідних для даного виду документа, необхідно встановити вказані обставини.

Допустимість розгляду електронного документу як доказу визначено у ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [21]. Так, допустимість електронного документу як доказу не може заперечуватися тим, що він має електронну форму. Електронний документ не може бути застосовано як оригінал: свідоцтва про право на спадщину; документа, який відповідно до законодавства може бути створений лише в одному оригінальному примірнику, крім випадків існування централізованого архіву оригіналів електронних документів; в інших випадках, передбачених законом.

Для оцінки електронних доказів В. В. Спесівов пропонує виділяти процесуальні алгоритми їх дослідження: 1) заочна допустимість – можливість оцінювати доказ за відсутності інформації про його автора, зображених осіб (записаних голосів), при прихованому запису (зйомки); 2) демонстративна здатність – доказом у справі є лише електронний запис, продемонстрований у суді і в тій формі (обсяг, засіб відтворення, формат, рівень гучності, швидкість відтворення, установка тощо), у якій він був продемонстрований; 3) експертна обов'язковість – суд зобов'язаний запросити до участі у процес експерта, який повинен визначити всі зміни, що відбулися у змісті доказу (саме доказу того, що був представлений до суду стороною, незалежно від його оригінальності та редагування), а також відповісти на всі інші питання суду, після чого суд визначає належність і, як наслідок, допустимість електронних доказів [18, с. 16]. Підтримуючи цю позицію, пропонуємо для перевірки допустимості електронних документів у справі проводити експертизу.

Висновки. На підставі викладеного можна стверджувати, що допустимість – це властивість доказу, що характеризує його з точки зору процесуальної форми – законності джерела отримання інформації, способів отримання уповноваженим на це суб'єктом у результаті проведення процесуальної дії при дотриманні закону, з метою встановлення істини у справі. Допустимість доказів може класифікуватися залежно від категорії справ (цивільні, трудові, сімейні справи, справи окремого провадження) та виду доказів (письмові докази, речові докази, електронні докази). Перспективними

дослідженнями надалі є наукова розробка питань, що стосуються новітніх доказів, що застосовуються в судовій практиці, щодо їх віднесення до засобів доказування, а останніх – щодо допустимості у цивільному процесі.

Список використаних джерел:

1. Омельченко М.П. Принцип об'єктивної істини цивільного процесуального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. – К., 1996. – 24 с.
2. Гражданский процесс. Учебник / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. – М. : «ПРОСПЕКТ», 1998. – 467 с.
3. Сахнова Т.В. Судебная экспертиза. – М. : Городец, 1999. – 368 с.
4. Громов Н. Судебное доказательство в гражданском процессе / Н. Громов // Законность. – 1999. – № 1. – С. 40–43.
5. Молчанов В.В. Собираание доказательств в гражданском процессе. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 96 с.
6. Ворожбит С. П. Электронные средства доказывания в гражданском и арбитражном процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 – СПб., 2011. – 25 с.
7. Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03.. К., 2005. – 21 с.
8. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://kievgrad.info/page/1/641>.
9. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://urkon.info/index.php?o=58>.
10. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/page5>.
11. Гражданское право и гражданский процесс в современной России / Решетникова И.В., Ярков В.В.; редкол.: Алексеев С.С., Белых В.С., Казаков А.В., Пиликин Г.Г., Плетнев В.А., Стоякин Г.Я., Якушев В.С., Ярков В.В. - М., Екатеринбург : Норма, 1999. – 312 с.
12. Гурвич М.А. Принцип объективной истины советского гражданского процессуального права / М.А. Гурвич // Советское государство и право. – 1964. – № 9. – С. 98–107.
13. Баулин О.В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. – М. : Городец, 2004. – 272 с.
14. Ванеева Л.А. Судебное познание в советском гражданском процессе. Владивосток, 1972. – 185 с.
15. Лельчицкий К.И. Проблемы оценки доказательств в гражданском процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 / К.И. Лельчицкий. – Тверь, 2008. – 26 с.
16. О строгом соблюдении процессуального законодательства при осуществлении правосудия по гражданским делам: Постановление Пленума ВС СССР от 03.04.1987 № 3 // Бюллетень ВС СССР. – 1987. – № 4. – С. 16.
17. Селіванов М. В. Надання письмових доказів в електронному вигляді // Проблеми процесуальної науки; історія і сучасність: Зб. наук. праць за матеріалами першої міжнародної конференції вчених процесуалістів, практиків, студентів КНУ ім. Т. Шевченка, 25–26 листопада 2010 р. – К., 2010. – С. 226–227.
18. Спасивов В.В. Оценка доказательств в гражданском и арбитражном процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15. – Саратов. – 2011. – 22 с.
19. Фурса С.Я. Теорія нотаріального процесу, К. – 2012. – 500 с.
20. Про електронний цифровий підпис : Закон України № 852-IV від 22.05.2003 [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/852-15>.
21. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.

References:

1. Omel'chenko M.P. Prynysyp ob"yektyvnoyi istyny tsyvil'noho protsesual'noho prava Ukrayiny : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.03. – K., 1996. – 24 s.
2. Hrazhdanskyu protsess. Uchebnyk / pod red. V. A. Musyna, N. A. Chechynoy, D. M. Chechota. – M. : «PROSPEKT», 1998. – 467 s.
3. Sakhnova T.V. Sudebnaya ekspertyza. – M. : Horodets, 1999. – 368 s.
4. Hromov N. Sudebnoe dokazatel'stvo v hrazhdanskom protsesse / N. Hromov // Zakonnost'. – 1999. – # 1. – S. 40–43.

5. Molchanov V.V. Sobyranie dokazatel'stv v hrazhdanskom protsesse. – M. : Yzd-vo MHU, 1991. – 96 с.
6. Vorozhbyt S. P. Электронные sredstva dokazyvaniya v hrazhdanskom y arbytrazhnom protsesse: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.15 – SPb., 2011. – 25 s.
7. Tsyura T.V. Dokazy i dokazuvannya u tsyvil'nomu protsesi: avtoref. dys. ... kand. yuryd nauk : spets. 12.00.03.. K., 2005. – 21 s.
8. Tsyvil'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny : Zakon Ukrayiny vid 18.03.2004 # 1618-IV [Elektronyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kievgrad.info/page/1/641>.
9. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 06.07.2005 # 2747-IV [Elektronyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://urkon.info/index.php?o=58>.
10. Hospodars'kyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 06.11.1991 # 1798-XII [Elektronyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/page5>.
11. Hrazhdanskoe pravo y hrazhdanskyy protsess v sovremennoy Rossyy / Reshetnykova Y.V., Yarkov V.V.; redkol.: Alekseev S.S., Belykh V.S., Kazakov A.V., Pylykyn H.H., Pletnev V.A., Stoyakyn H.Ya., Yakushev V.S., Yarkov V.V. - M., Ekaterynburh : Norma, 1999. – 312 с.
12. Hurvykh M.A. Prynysur ob'ektyvnoy ustyny sovet'skoho hrazhdanskoho protsessual'noho prava / M.A. Hurvykh // Sovet'skoe hosudarstvo y pravo. – 1964. – # 9. – S. 98–107.
13. Baulyn O.V. Vremya dokazyvaniya pry razbyratel'stve hrazhdanskykh del. – M. : Horodets, 2004. – 272 s.
14. Vaneeva L.A. Sudebnoe poznanye v sovet'skom hrazhdanskom protsesse. Vladyvostok, 1972. – 185 s.
15. Lel'chytskyy K.Y. Problemy otsenky dokazatel'stv v hrazhdanskom protsesse: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.15 / K.Y. Lel'chytskyy. – Tver', 2008. – 26 s.
16. O strohom soblyudenyi protsessual'noho zakonodatel'stva pry osushchestvleniyi pravosudyia po hrazhdanskym delam: Postanovlenye Plenuma VS SSSR ot 03.04.1987 # 3 // Byulleten' VS SSSR. – 1987. – # 4. – S. 16.
17. Selivanov M. V. Nadannya pys'movykh dokaziv v elektronnomu vyhlyadi // Problemy protsesual'noyi nauky; istoriya i suchasnist': Zb. nauk. prats' za materialamy pershoyi mizhnarodnoyi konferentsiyi vchenykh protsesualistiv, praktykiv, studentiv KNU im. T. Shevchenko, 25–26 lystopada 2010 r. – K., 2010. – S. 226–227.
18. Spesyvov V.V. Otsenka dokazatel'stv v hrazhdanskom y arbytrazhnom protsesse: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.15. – Saratov. – 2011. – 22 s.
19. Fursa S.Ya. Teoriya notarial'noho protsesu, K. – 2012. – 500 s.
20. Pro elektronnyy tsyfrovyy pidpys : Zakon Ukrayiny # 852-IV vid 22.05.2003 [Elektronyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/852-15>.
21. Pro elektronni dokumenty ta elektronnyy dokumentoobih : Zakon Ukrayiny vid 22.05.2003 # 851-IV [Elektronyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.

Рецензент: доктор юридичних наук, професор Кінашук Л.Л.